

ЭМАТЫЎНЫЯ ВЫКАЗВАННІ Ў СІСТЭМЕ КАМУНІКАТЫЎНЫХ ТЫПАЎ ВЫКАЗВАННЯЎ (на матэрыяле сучаснай беларускай мовы)

В статье рассматриваются эмотивные высказывания в системе коммуникативных типов высказываний, определяются критерии их выделения и дифференциальные признаки (доминирование эмоционального содержания над рациональным, модально-эмотивная рамка высказывания).

The article deals with the problem of emotive statements in the system of communicative types of sentences, discusses the criteria for their determination and differential features (predominance of the emotional content of the rational, modal and emotional frame of statements).

1 Эматыўныя выказванні як асобны камунікатыўны тып выказванняў

У межах традыцыйнай граматыкі замацаваліся ўяўленні пра тры асноўныя камунікатыўныя тыпы сказаў: апавядальныя, пытальныя і пабуджальныя. Аптатыўныя сказы або вылучаюцца ў асобны тып (Н.Ю. Шведава, П.П. Шуба), або ўключаюцца ў склад пабуджальных (Л.І. Бурак), а ў “Беларускай граматыцы” яны займаюць становішча паміж апавядальнымі і пабуджальнымі [Беларуская граматыка 1986, ч. 2, с. 117]. Крытэрыі класіфікацыі сказаў – іх прызначэнне, або мэта, бо мы гаворым заўсёды для чаго-небудзь, з якой-небудзь мэтай. Аднак тэрмін **камунікатыўны тып сказа** з’яўляецца некарэктным у дачыненні да паняцця *сказ*, бо мэта вынікае з інтэнцыі моўцы, які выкарыстоўвае ў якасці адзінкі маўленчых зносінаў **выказванне** таму “катэгорыя камунікатыўных тыпаў належыць выказванню, а не сказу і павінна разглядацца не ў граматыцы, а ў тэорыі выказвання з улікам уласцівых ёй метадаў аналізу матэрыялу” [Галочкіна 1982, с. 92]. З гэтай прычыны мы будзем ужываць тэрміны **камунікатыўны тып выказвання і мэта выказвання**.

Адзначым таксама, што некаторыя лінгвісты выходзяць за рамкі традыцыйнай трыяды названых тыпаў, зыходзячы з таго, што мэтай выказвання можа быць не толькі апавяданне, пытанне і пабуджэнне, але і “пажаданне, перасцярога, і мноства яго [выказвання] канкрэтных прызначэнняў” [Валцова 1967, с. 50]. І.Я. Галачкіна вылучае ў якасці асноўных камунікатыўных тыпаў выказванняў пытанне, пабуджэнне, паведамленне, **выказванне-рэакцыю**, абяцанне, фатычныя выказванні, воклічы і імплікацыю з наступнай

больш дробнай дыферэнцыяцыяй, адзначаючы пры гэтым, што мэта выказвання вынікае з сітуацыі маўлення, таму “непасрэдны аналіз тэксту становіцца карэктавальным фактарам і дазваляе больш дэталёва і тонка апісаць разнавіднасці тыпаў выказванняў і сродкі іх фармавання” [Галочкіна 1982, с. 97]. Н.Ю. Шведава дапускае, што “пры парадыгматычным падыходзе да сказа як адзінкі, якая валодае формамяненнем, магчыма і больш дэталёвая класіфікацыя сказаў паводле мэты выказвання, з вылучэннем таксама сказаў са значэннем умоўнасці, пажаданасці, неабходнасці” [Шведова 1990, с. 395].

Больш спрэчным з’яўляецца пытанне пра статус клічных выказванняў: адны лінгвісты кваліфікуюць іх як разнавіднасць апавядальных, пытальных і пабуджальных, другія называюць іх самастойным камунікатыўным тыпам. Першы падыход пашыраны ў рускім мовазнаўстве [Русская грамматика 1982, т. 2, с. 88–89], але ёсць і такія даследчыкі, якія трымаюцца адваротнага меркавання (агляд прац па гэтай праблеме гл.: [Пнотровская 1994, с. 11–15]), беларускія сінтаксісты ў большасці сваёй таксама прыхільнікі другога падыходу [Антанюк 2003, с. 261; Беларуская граматыка 1986, ч. 2, с. 114; Бурак 1987, с. 44–45]. У якасці аргумента на карысць аўтаномнага статусу клічных выказванняў прыводзіцца іх уласнае камунікатыўнае прызначэнне, якое звязана з выражэннем эмоцый чалавека. Акрамя гэтага, лінгвістамі даказваецца, што многія клічныя выказванні не маюць нейтральных эквівалентаў (апавядальных, пытальных, пабуджальных, аптатыўных) і “існуюць у маўленні толькі як клічныя сказы, што абумоўлена ў адных выпадках характарам іх лексічна-граматычных адзінак, у другіх пэўным спалучэннем гэтых элементаў, свайго роду «звязаным» сінтаксісам” [Шнгаревская 1969, с. 140].

На нашу думку, клічныя выказванні варта вылучаць ў асобны камунікатыўны тып.

Традыцыйна да клічных далучаюць выказванні, у якіх “выражаюцца розныя пачуцці таго, хто гаворыць, адносна пэўных з’яў і падзей” [Бурак 1987, с. 44]. У навуковай літаратуры паралельна з тэрмінам **клічныя выказванні** ўжываецца тэрмін **эматыўныя** (эмацыянальныя, эмацыйныя) **выказванні**.

Як вядома, дыферэнцыяльнай прыметай клічных выказванняў з’яўляецца клічная інтанацыя – асноўны сродак выражэння эмоцый. Пры дапамозе такой інтанацыі можна ператварыць паведамленні, пытанні, пабуджэнні, пажаданні ў клічныя выказванні, у выніку чаго асноўны змест дапаўняецца эмацыйнай афарбоўкай, напр.: *Тата. Яна мяне вінаваціць! Учым? (Скрозь зубы, са злосцю) Учым я вінаваты?! (А. Макаёнак, “Зацюканы апостал”)*. Гэта значыць, што паведамленне, пытанне, пажаданне за-

стаецца паведамленнем, пытаннем, пажаданнем, але выказаным эмацыйна. Гэтым абумоўліваецца існаванне апавядальна-клічных, пытальна-клічных і пабуджальна-клічных выказванняў, якія ад нейтральных, няклічных, “адрозніваюцца не толькі інтанацыяй, але і сэнсам” [Бурак 1987, с. 45].

Паводле граматыкі беларускай мовы, “у некаторых выпадках выражэнне эмоцый становіцца асноўным у клічных сказах: *Якія знаёмыя назвы і словы! Якая цудоўная родная мова!* (П. Панчанка)” [цыт. па: Беларуская граматыка 1986, ч. 2, с. 119]. У такіх выказваннях адсутнічае паведамленне, пытанне ці пабуджэнне, таму што яны выражаюць толькі тэя ці іншыя эмоцыі моўцы. На гэтай падставе іх мэтазгодна называць **эматыўнымі выказваннямі**: “калі прызнаецца, што эмацыйнасць выказання – гэта яго істотная характарыстыка, а не факультатыўная надбудова, неабходна прызнаць і той факт, што эматыўны элемент кадуецца моўцам у выказваннях, г.зн. уваходзіць у камунікатыўную мэтавую ўстаноўку выказання” [Янелюнайте 1985, с. 95]. Як паказвае практыка маўлення, выражэнне эмоцый неабавязкова афармляецца клічнай інтанацыяй, напр.: *Якія вы слаббыя, медыкі.* (А. Дзялендзік, “Выклік багам”) (выражэнне расчаравання); *Такі мілы чалавек... Хто б мог падумаць!* (К. Крапіва, “Мілы чалавек”) (выражэнне недаўмення); *Няўжо ты не разумееш элементарных рэчаў?* (А. Матукоўскі, “Амністыя”) (выражэнне здзіўлення). Відавочна, клічная інтанацыя не з’яўляецца дыферэнцыяльнай прыметай эматыўных выказванняў, камунікатыўная мэта якіх – выражаць эмоцыі. Значыць, эматыўныя выказванні мэтазгодна кваліфікаваць як асобны камунікатыўны тып.

Такім чынам, да клічных выказванняў адносяцца толькі тэя, што вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй і з’яўляюцца эматыўна афарбаванымі (= эмацыйна, эмацыянальна афарбаванымі). Такім сінтаксічным адзінкам уласціва эматыўнае сузначэнне (афарбоўка), якое ўскладняе лагічны змест выказання. Уласна ж эматыўныя выказванні характарызуюцца эматыўным значэннем, якое ёсць асноўным зместам, і афармляюцца рознай (не толькі клічнай) інтанацыяй. “Розніца паміж эмацыійнымі значэннямі і агульнай эмацыйнай афарбоўкай праяўляецца ў тым, што першыя валодаюць моўнай спецыфікай, а другія практычна ўніверсальныя (смутак, радасць, трывогу можна адчуць і ў невядомай мове, а вось адрозніць канкрэтныя эмоцыі, не валодаючы інтанацыйнай сістэмай замежнай мовы, немагчыма; першыя бліжэй да ўмоўных моўных знакаў, у другіх відавочна непасрэдная фізіялагічная абумоўленасць; першыя спараджаюцца свядома, другія – адвольна)” [Светозарова 1982, с. 23]. Эматыўная афарбоўка выказання ствараецца двума спосабамі: па-першае, толькі інтанацыяй (у мастацкіх творах яна пазначаецца аўтарам), напр.: *Наташа радасна крыкнула: “Мама! Тарас прыехаў!”* (І. Шамякін, “Сэрца на далоні”); па-другое, выказванне можа

быць эматыўна афарбаваным дзякуючы наяўнасці ў ім слова з эматыўным значэннем, пры гэтым інтанацыя “падтрымлівае” семантыку выказвання, створаную лексікай, напр.: *Ты ўсё-такі паганенькі прахіндзейчык* (А. Макаёнак, “Зацюканы апостал”); *Ой, шафёрку, ой, родненькі, падвязі!* (А. Карпюк, “Карані”); *Васіль. Ты проста прыдурак ці толькі прыкідваешся?* (А. Дударэў, “Вечар”).

Мэтазгоднасць даследавання эматыўных выказванняў як асобнага камунікатыўнага тыпу пацвярджаецца тэорыяй маўленчых актаў Дж. Осціна, паводле якой маўленчы акт – гэта “мэтанакіраванае маўленчае дзеянне, якое здзяйсняецца ў адпаведнасці з прынцыпамі і правіламі маўленчых паводзінаў, прынятымі ў дадзеным грамадстве” [Арутюнова 1990, с. 412]. Вынікі аналізу выказванняў кшталту *Ну і надвор’е!, Якая прыгажосць!, Ох і дзеці!* з пазіцыі пазначанай тэорыі сведчаць, што мэта гэтых выказванняў – не паведамленне пра рэчаіснасць, а выражэнне эмацыйнага стаўлення да яе.

Такім чынам, класіфікацыя выказванняў паводле мэтавай устаноўкі ўлучае як мінімум шэсць тыпаў: апавядальныя, пытальныя, пабуджальныя, аптатыўныя, клічныя (= эматыўна афарбаваныя) і эматыўныя (= уласна эматыўныя) выказванні.

2 Крытэрыі вылучэння эматыўных выказванняў

Швейцарскі лінгвіст Ш. Балі адзначаў, што сінтаксічныя адзінкі здольныя выражаць тую ці іншую форму пачуцця гэтаксама, як і выражаць думкі, а значыць, “ёсць такія сінтаксічныя факты, у якіх выражэнне пачуцця пераважае над чыста лагічнай думкай” [Баллі 2001, с. 298]. І хоць “прымета «пераважае» дастаткова суб’ектыўная” [Пиотровская 1993, с. 5], а “самыя моцныя сродкі выражэння эмацыйных станаў (інтанацыя, міміка, жэсты, погляд) – эфемерныя і недастаткова падаюцца аб’ектыўнай інтэрпрэтацыі” [Мечковская 2002, с. 49], факт дамінавання эмацыйнага над рацыянальным бярэцца намі за аснову пры вызначэнні эматыўнасці выказванняў. Праўда, гэта дыферэнцыяльная прымета як найбольш агульная патрабуе пэўнай канкрэтызацыі.

Эмоцыі чалавека па-рознаму перадаюцца ў выказваннях: або канкрэтна, праз ужыванне пэўных слоў-назваў эмоцый, напр.: (1) *У Лаўрэнавай душы закіпела абурэнне*. (А. Карпюк, “Карані”); або апісальна, праз метафарычную характарыстыку эмацыйнага стану чалавека, напр.: (2) *Залоза прышоў да губернатара зялёны, у яго трэсліся рукі... Ён трохі звяў і пачаў апраўдвацца*. (І. Шамякін, “Губернатар”). Структура падобных выказванняў можа пашырацца, дзякуючы нанізванню лексічных сродкаў, якія размяшчаюцца па прынцыпе градацыі, калі перадаецца паступовае нарастанне або, наадварот, аслабленне праяўлення эмоцый і пачуццяў,

напр.: (3) *Першы, умомант звар'яцеўшы, зучна зарагатаў, бы стары мул, начальнік валадарскай аховы, гарылападобны палкоўнік. За ім здзічэла, павар'яцку заіржэлі яго падначаленыя – падпалкоўнікі, маёры, капітаны, лейтэнанты і прапаршчыкі, тайныя і яўныя сексоты, стукачы і таптуны, ахоўнікі. У дзікім істэрычным рогаце зайшоўся ўвесь зблытаны, перамяшаны, шматслоўны галодны люд.* (В. Быкаў, “Байкі жьщія”).

Асобную групу складаюць выказванні, у якіх эмоцыі не называюцца ці апісваюцца, а выражаюцца ўсёй канструкцыяй, напр.: (4) *Вось дык сустрэча!* (выражэнне здзіўлення) (А. Карпюк, “Карані”); (5) *Давай, Міхаіл, прагуляемся. Глядзі, якая раница! Сонца. Першы марозец.* (выражэнне захаплення) (І. Шамякін, “Губернатар”); (6) *Не знаю, як да цябе, а мной ён грэбуе... Гэта ў дванаццаць год! Бацькам грэбаваць.* (выражэнне здзіўлення з недаўменнем) (А. Дудараў, “Злом”) ды інш. Выказванні (1), (2) і (3) не з'яўляюцца эматыўнымі, бо ў іх фіксуюцца пэўныя факты рэчаіснасці як вынік разумовай дзейнасці чалавека, у прыватнасці, паведамляецца пра эмоцыі, што перажывае асоба, таму лагічны план зместу такіх выказванняў пераважае над эмацыйным. Ілюстрацыі (4), (5) і (6) – эматыўныя выказванні, бо ў іх вербальна выражаюцца эмоцыі чалавека, а значыць, эмацыйнае пераважае над рацыянальным. Такім чынам, дыферэнцыяльнай рысай эматыўных выказванняў з'яўляецца іх агульная семантыка – выражэнне той ці іншай эмоцыі чалавека.

Дакладна вызначыць эмоцыю, якую імкнецца выразіць моўца, можна метадам семантычнай інтэрпрэтацыі зместу, ужываючы дзеясловы, што называюць эмацыйны стан, напр.: *Вось дык сустрэча!* (А. Карпюк, “Карані”) → *Я здзіўлены нашай сустрэчай; Глядзі, якая раница! Сонца. Першы марозец.* (выражэнне захаплення) (І. Шамякін, “Губернатар”) → *Я захапляюся раницай.* Прыведзеная трансфармацыя дэманструе, “наколькі эканомней, карацей і натуральней можа быць эматыўная сінтаксічная канструкцыя ў параўнанні з лексічным спосабам перадачы эмоцый камуніканта” [Янелюнайте 1985, с. 100]. Акрамя таго, абавязкова трэба ўлічваць сітуацыю ўжывання выказванняў, бо па-за кантэкстам эматыўныя выказванні могуць мець некалькі значэнняў, напр.: радасць, захапленне, зайздрасць, іронія могуць выражацца праз адно выказванне – *Якія вы шчаслівыя!*

Л.А. Пятроўская ў якасці крытэрыю аднясення выказванняў да класа эматыўных называе “мадальна-эмацыйную рамку выказвання” (тэрмін У.Р. Гака) [Гак 1984, с. 169–174]; такая рамка, прызначаная для выражэння эмацыйна-экспрэсіўнага значэння, дазваляе вылучыць эматыўны кампанент у змештавай структуры выказвання. Пры аналізе выказванняў *Я баюся, што Пятро не прыйдзе і Няўжо Пятро не прыйдзе?* У.Р. Гак звяртае ўвагу на тое, што прадметны змест у іх аднолькавы – гаворка ідзе пра

суб'ект *Пятро* і яго дзеянне *прыйсці*, аднак эмацыйная рамка фармуецца па-рознаму: у першым выказванні дзеясловам *баюся*, у другім – часціцай *няўжо*. Калі ў першым выпадку “слова, якое ўтварае эмацыйную рамку, называе эмацыйны стан моўцы, то ў другім «рамачны кампанент» не валодае намінацыйным значэннем і, значыць, не называе, а выражае адпаведны эмацыйны стан суб'екта маўлення” [Пиотровская 1993, с. 5]. З гэтага відаць, што ў першым выказванні пераважае лагічны план зместу, таму яно не з'яўляецца эматыўным, а ў другім – эмацыйны, што дае падставы кваліфікаваць яго як эматыўнае выказванне. Значыць, эмацыйную рамку не могуць утвараць словы, што называюць або апісваюць эмоцыі чалавека.

Мадальна-эмацыйная рамка можа быць абумоўлена не толькі асобнай лексемай, што выражае эмацыйны стан моўцы (кшталту часціцы *няўжо*), але і сінтаксічнай структурай самога выказвання. Напрыклад, у эматыўным выказванні *А яшчэ сяброўка называецца!* выражаецца расчараванне моўцы і яго неадабрэнне пэўных паводзінаў іншай асобы. Такое эматыўнае значэнне будзе ўласціва ўсім выказванням, пабудаваным паводле сінтаксічнай мадэлі *a + яшчэ + (Adj) N_{1,5} + называцца*, дзе *Adj* – магчымы прыметнік, *N_{1,5}* – назоўнік у назоўным або творным склоне.

Такім чынам, дыферэнцыйнымі прыметамі эматыўных выказванняў як асобнага камунікатыўнага тыпу сінтаксічных адзінак з'яўляецца, па-першае, дамінаванне эмацыйнага зместу над рацыянальным, а па-другое, мадальна-эматыўная рамка выказвання, якая ствараецца эматыўнымі часціцамі або абумоўлена фразеалагізаванай сінтаксічнай структурай.

Літаратура

Антанюк, Л.А. Тыпы сказаў па характары выражаных адносін да рэчаіснасці. па мэце выказвання і інтанацыйным афармленні / Л.А. Антанюк // Беларуская мова: лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск: Інтэрпрэсэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – С. 260–261.

Арутюнова, Н.Д. Речевой акт / Н.Д. Арутюнова // Лінгвістический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 412–413.

Балли, Ш. Французская стилистика / Ш. Балли; пер. К.А. Долгинина. – 2-е изд. – М.: Еднотрнал УРСС, 2001. – 392 с.

Беларуская граматыка: у 2 ч. / рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985–1986. – Ч. 2: Сінтаксіс / М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – 1986. – 327 с.

Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя: вучэб. дапам. для філал. фак-таў ун-таў / Л.І. Бурак. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 320 с.

Валимова, Г.В. Функциональные типы предложений / Г.В. Валимова // Функциональные типы предложений в современном русском языке / Г.В. Валимова. – Ростов на Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1967. – С. 44–58.

Гак, В.Г. О модально-эмоциональной рамке предложения / В.Г. Гак // Новые явления и тенденции во французском языке: межвуз. сб. науч. трудов / Московский гос. пед. ин-т; отв. ред. В.Г. Гак. – М.: МГПИ, 1984. – С. 169–174.

Галочкина, И.Е. Коммуникативные типы высказываний как единицы интонационного исследования / И.Е. Галочкина // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – 1982. – Вып. 196. – С. 91–112.

Мечковская, Н.Б. Знаки-индексы и знаки-символы в выражении эмоционально-оценочной информации / Н.Б. Мечковская // Форма, значение и функции единиц языка и речи: мат-лы Международ. науч. конф., г. Минск, 16–17 мая 2002 г.: в 3 ч. / Минский гос. лингв. ун-т; отв. ред. Н.П. Баранова [и др.]. – Минск: МГЛУ, 2002. – Ч. 1. – С. 49–50.

Пиотровская, Л.А. Эмотивные высказывания в современном русском языке: учеб. пособие / Л.А. Пиотровская. – СПб.: Образование, 1993. – 71 с.

Пиотровская, Л.А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования / Л.А. Пиотровская. – СПб.: СПбГУ, 1994. – 147 с.

Русская грамматика: в 2 т. / гл. ред. Н.Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980–1982. – Т. 2: Синтаксис / Е.А. Брызгунова [и др.] – 1982. – 709 с.

Светозарова, Н.Д. Интонационная система русского языка / Н.Д. Светозарова. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982. – 174 с.

Шведова, Н.Ю. Предложение / Н.Ю. Шведова // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов энциклопедия, 1990. – С. 395–396.

Шигаревская, Н.А. О восклицательных предложениях (на материале французского языка) / Н.А. Шигаревская // Вестник Ленинградского ун-та. – 1969. – Вып. 2. – № 8. – С. 139–144.

Янелюнайте, С.С. Структурно-семантические типы эмотивных высказываний / С.С. Янелюнайте // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – 1985. – Вып. 249. – С. 93–107.